

Družbeno nadzorstvo in predstava o človeku v psihologiji*

Bojan Dekleva**

Problem naloge

Namen naloge je bil raziskovati in spoznavati, kaj lahko psihologija prispeva kriminologiji, oziroma k vprašanju, s katerimi se kriminologija ukvarja. Pri tem se je bilo — spričo številnih različnih metodoloških usmeritev, šol in teorij, tako v kriminologiji kot v psihologiji — potrebno omejiti le na določene izbrane vidike odnosa med psihologijo in kriminologijo oziroma možne psihološke prispevke psihologije kriminologiji.

Pri razmišljanju o odnosu med psihologijo in kriminologijo smo izhajali iz več tez oziroma problemskih sklopov. Najpomembnejši od njih je povezan z vprašanjem o načinu epistemološke zastavitve in opredelitve kriminologije. Kriminologija naj bi po večinskih opredelitvah bila empirična veda, kar pomeni, da naj bi se ukvarjala predvsem s pozitivističnim opisovanjem, razlaganjem in napovedovanjem pojavov v stvarnosti. Po drugi strani to pomeni, naj bi bil predmet ukvarjanja kriminologije določen le na podlagi lastne teorije in iz njih izvirajočih operacionalizacij, ki bi povezovale teorijo in stvarnost. Taka zastavitvev kriminologije je skladna in ustreza tudi podobni zastavitvi psihologije kot empirične in pozitivistične vede, ki naj bi se ukvarjala z objektivnim spoznavanjem različnih duševnih pojavov.

Mnogi kritiki kriminološkim delom, usmeritvam in uporabam očitajo močno odvisnost od kazenskega prava, ki naj bi na normativen način določalo kriminologiji njen predmet, njene raziskovalne in spoznavne cilje, in preko tega posredno tudi odgovore (ali vsaj vrsto odgovorov). Polje in vsebina empiričnosti take kriminologije (in s tem tudi teoretičnosti) sta seveda močno omejena, zlahka ji tudi očitamo, da izpolnjuje funkcije legitimiranja kazensko pravne represije, preko načinov patologiziranja ali drugačnega objektiviziranja kaznivih dejanj in njihovih nosilcev.

* Ta članek je razširjen povzetek doktorske disertacije, ki jo je pisec branil dne 30. 6. 1988 na Filozofski fakulteti v Ljubljani pred komisijo, ki so jo sestavljali prof. Vinko Skalar kot njen predsednik in mentor pri izdelavi naloge, ter člana komisije prof. Janek Musek in prof. Peter Umek. Ob enem je naloga del usmerjenega raziskovalnega programa, za katerega se sklepajo pogodbe z Raziskovalno skupnostjo Slovenije.

** Bojan Dekleva, dipl. psih., doktor znanosti, višji raziskovalni sodelavec na Inštitutu za kriminologijo pri Pravni fakulteti UEK v Ljubljani.

Tako kritično izhodišče je bilo pomembno in močno izraženo v različnih usmeritvah, ki so se razvijale ali izhajale iz interakcionističnih predpostavk in paradigem. Te usmeritve se navezujejo na še druga sociološka in filozofska izhodišča ter se v različni meri kažejo kot dopolnjevanje ali zavračanje tako imenovane tradicionalne kriminologije. S prenašanjem pozornosti od (normativno določenih) storilcev kaznivih dejanj na dejavnosti nadzorovanja oziroma na interakcijo med obema, z analiziranjem časovne, prostorske in še kake relativnosti definicij kaznivih dejanj (in socialno patoloških pojavov), ter ne na koncu z empiričnim raziskovanjem učinkov represivnih in z njimi povezanih rehabilitativnih ukrepov, te usmeritve opozarjajo na motivirano normativno pristranost tradicionalne kriminologije, oziroma vprašanja normativnega ponovno in na drugačen način določajo kot bistvena vprašanja kriminologije in družbenih ved nasploh.

Opisan obrat je skladen s preoblikovanjem tradicionalnih ved kriminologije in socialne patologije v novo zastavljeno vedo o družbenih odklonskosti. Ta veda v večji meri poudarja konfliktnost definiranja in obravnavanja odklonskosti, s konceptualiziranjem interakcije med odklonskosti in reakcijo nanjo presega prejšnja pojmovanja o determiniranosti in pasivnosti nosilcev odklonskosti, in s tem v širokem in pestrem polju odklonskosti lahko vidi tudi zametke in procese družbeno pozitivnih inovacij in ne le nefunkcionalnosti.

Opisani premiki v kriminologiji so povezani s premiki v pojmovanju družbe in človeka. Vsaj kar se tiče slednjega — pojmovanja človeka — pa je pomembna vloga psihologije v okviru kriminologije; domnevamo lahko, da so z različnimi kriminološkimi usmeritvami skladne tudi različne psihologije, oziroma da se morajo z različnimi skritimi ali odkritimi normativnimi (ali vrednostnimi) vidiki take ali drugačne kriminologije skladati tudi ustrezni normativni in teoretični vidiki tiste psihologije, s katero si kriminologija pomaga. V tem smislu je vprašanje odnosa med psihologijo in kriminologijo vprašanje izpeljave interdisciplinarnega odnosa.

Problem interdisciplinarnosti, kot problem srečevanja različnih ved v okviru kriminologije ob pojmi, ki bi se nanašali na iste pojave v stvarnosti in ki bi bili enako definirani, se lahko — med drugim — rešuje tudi na dva neustrezna načina. Po eni inačici pridemo do raz-

ličnih kriminologij, denimo sociološke, psihološke, medicinske kriminologije, ki se ukvarjajo z različnimi vprašanji, ali pa na ista vprašanja ponujajo povsem različne odgovore, in jim je morda skupno predvsem to, da brez problematiziranja pristajajo na sprejemanje od zunaj definirane predmeta svojega ukvarjanja. Druga inačica je ta, da posamezne vede sodelujejo pri pojasnjevanju zgolj parcializiranih vidikov ali delčkov predmeta kriminologije, s tem da se vsem izmuzne pregled nad celoto, in da zato odnosi odklonskih pojavov s celoto družbene stvarnosti ostajajo nejasni.

Problem normativne pristranosti v deklarirano objektivni vedi se kaže tudi znotraj tistih poskusov obravnavanja odklonskosti in reakcij nanjo, ki problem interdisciplinarnosti rešijo z omejitvijo lastnega ukvarjanja v polje zgolj psihološke kriminologije. Znotraj te kriminologije, ki lahko zaradi pretiranega posploševanja zaide v psihologizme, najdemo hkrati zelo različne teorije, razlage in pojasnitve, ki si lahko tudi povsem nasprotujejo, vodijo k povsem različnim doktrinom ukrepanja, ali vsaj obstajajo ob povsem različnih praksah ukrepanja. To dejstvo, ki je po naši tezi tudi odraz nereflektiranih normativnih vsebin, omogoča pojav, ki ga — tudi v našem prostoru, v polemikah o družbeni vlogi in dometu psihologije — poimenujejo z izrazom »servisna vloga« psihologije. Ta naj bi bila v tem, da psihologija in psihološke razlage predstavljajo nekakšen zbiralnik različnih pojasnitev, ki lahko služijo zelo različnim potrebam in interesom, utemeljitvam različnih dejavnosti, pri čemer pa so subjekti družbene moči tisti, ki po svojih potrebah — in preko psihologov — uporabljajo to ali ono razlago za ta ali oni problem, pač po trenutnih potrebah.

Naloga izhaja iz teze, da se problem odnosa med normativnim in empiričnim v kriminologiji, oziroma z drugimi besedami, način usklajevanja normativnih predpostavk v interdisciplinarnem srečevanju različnih ved v okviru kriminologije — vsaj s stališča psihologije — v veliki meri kaže kot vprašanje modela ali predstave o človeku v psihologiji. Namen naloge je bil spoznavati te modele ter preko konceptualiziranja psihologije kot vede, ki ne le opisuje in razlaga človeka, temveč ga tudi pojmovno, miselno in socialno konstruira, raziskovati možnosti za umeščanje psihologije v kriminologijo na drugačen način kot je način »servisne vloge«. To pomeni sprejeti psihologijo kot empirični pro-

jekt, vendar ne da bi ob tem spregledovala lastne normativne vsebine, ali pa se vključevala v kriminologijo in ob tem dojemala njene normativne vsebine kot nekaj, kar ni več predmet lastne refleksije.

Zato se naloga ni ukvarjala s to ali drugo konkretno psihološko teorijo in njej pripadajočo empirijo razlaganja in potrjevanja nekega konkretnega odklonskega pojava — pač izhajajoč iz teze, morda pretirane, da so vedno možne zelo različne teorije, z enakovredno empirično validacijo (ki je pravzaprav zaradi etičnih ali drugih, na delovanje institucij vezanih razlogov vedno neustrezna). Namesto tega se je ukvarjala — ne da bi možnost takih pojasnitev zavračala — z vprašanjem, na kakšen način se lahko psihološke teorije uporabljajo v kriminoloških pojasnitvah na tak način, da implicitno potrjujejo zdaj en, zdaj drug model odnosov v družbi, naravo odklonskosti, vlogo represije, itd. Torej psihologija ne kot neposredna refleksija stvarnosti, ampak psihologija kot modeliranje predstave in podob o stvarnosti; ne kot resničnost ali veljavnost pojasnitve, temveč kot diskurzivna ustreznost psihološke pojasnitve širši teoretični ali praktični dejavnosti.

Takšne vloge in možnosti uporabe psihologije bi lahko demonstrirali in analizirali ob zelo konkretnih primerih psiholoških intervencij v praksi, v tej nalogi pa so analizirane na višji ravni abstraktnosti: namreč pri vprašanju, kakšne normativne vsebine lahko psihološke pojasnitve prispevajo k razumevanju in utemeljevanju pojma, za katerega nekateri menijo, da lahko služi kot temeljni pojem vede o družbenih odklonskosti: družbenega nadzorstva.

Ob predpostavki, da psihologija ni zgolj empirija, temveč tudi normativni vzorec, je bil namen naloge iskati tak prispevek psihologije kriminologiji, ki bi pojasnjeval, na kakšen način je lahko modeliranje podobe o človeku del družbenega nadzorstva. Taka psihologija bi morala biti reflektivna, torej bi morala v svoji pojasnitvi všteti tudi lastno vlogo. To bi lahko naredila domnevno predvsem s tem, da bi razvijala pojmovanje reflektivnega človeka, ki kot podružbljeno in posredovano bitje ni nadzorovan in determiniran zgolj z zunanjimi vplivi ali s svojo naravo neposredno, temveč prej in bolj s svojo podobo o sebi, svoji naravi in družbi v kateri živi, ali h kateri teži.

Nalogo v grobem sestavljata dva večja dela. V prvem so analizirana pojmovanja družbenega

nadzorstva, ter z njimi povezana pojmovanja moči in (družbene) konfliktnosti. Z analizo teh pojmovanj naj bi se razkrili tudi temeljni modeli človeka in družbe, ki jih posamezna pojmovanja implicirajo. Drug del naloge analizira izbrane socialno psihološke teoretizacije, ki z razvijanjem modelov človeka nudijo ustrezne psihološke predpostavke o pojmovanju družbenega nadzorstva v kriminologiji. Oba večja sklopa naloge povezuje vmesno poglavje o krizi (socialne) psihologije, ki uvaja med drugim tudi teme, ki so bile že zgoraj omenjene. Namen naloge je bil primerjati pojmovanja družbenega nadzorstva in modele človeka v psihologiji, in prikazati, kako izbrane psihološke usmeritve lahko prispevajo k razumevanju tistih pojavov in dogajanj, ki jih različne teorije (tudi v drugih vedah) zaobsegajo s pojmom družbeno nadzorstvo.

Družbeno nadzorstvo, moč, konfliktnost

V prvem poglavju prvega dela naloge je prikazan zgodovinski pregled pojmovanj družbenega nadzorstva. V njem so prikazana pojmovanja zgodnjih teoretikov družbenega nadzorstva, med katerimi je tudi Ross, ki je pojem prvi uporabil. Nato naloga sledi razvoju razumevanja pojma preko teoretikov čikaške šole urbane sociologije, funkcionalističnih sociologov, konfliktnih sociologov, nove kriminologije, pa do strukturalističnih in zgodovinsko-pisnih pristopov, katerih značilni predstavnik je Foucault.

Drugo poglavje prinaša shemo desetih analitičnih dimenzij, ob katerih je mogoče razvrščati in primerjati različna pojmovanja družbenega nadzorstva, prikazovati njihova nasprotja ter ocenjevati uporabnost pojma. Te dimenzije so: predpostavljena narava družbe, predmet, cilj, namenskost, prisilnost, subjekt, posrednost, preverljivost, legalnost, etični kriterij. Morda najpomembnejša je prva dimenzija, predpostavljena narava družbe, ki obenem v največji meri odraža normativno, ali predempirično naravo pojmovanj družbenega nadzorstva. Dimenzija, ki deli pojmovanja v grobem na konfliktna in nekonfliktna, močno vpliva na druge dimenzije, v veliki meri determinira tudi že možnost zastavljanja relevantnih empiričnih vprašanj, in je kot taka sama po sebi empirično le stežka preverljiva. Po eni strani gre namreč za izrazito

celostno družbeno oznako, po drugi strani pa za močno ideološko-politično nasičeno oceno. Zaradi teh lastnosti je ta dimenzija poimenovana tudi »osnovni legitimizacijski vzorec«, ker določa način utemeljevanja sprejemljivosti družbenega nadzorstva.

V naslednjem poglavju je obravnavana morda najpomembnejša delitev, na formalno in neformalno družbeno nadzorstvo. To razlikovanje je — poleg sklicevanja na delovanje formalnih družbenih ustanov — vezano na dimenziji prisilnosti in heteronomnosti. S formalnim družbenim nadzorstvom najpogosteje mislimo na kazensko pravo, oziroma na dejavnosti, ki jih le-to ureja, ali ki sodijo v širok okvir represivnih družbenih dejavnosti. Naloga razvija stališče o značilni dvojnosti oziroma protislovnosti tako formalnega kot neformalnega družbenega nadzorstva: prvo (kazensko pravo) je po eni strani instrument dominacije, po drugi strani pa varuje zgodovinske pridobitve manj močnih; ko varuje sedanost, izhajajočo iz preteklosti, odraža tudi različne protislovnosti te preteklosti, in se pri tem sooča z novimi silnicami, nastajajočimi v sedanosti. A tudi neformalno družbeno nadzorstvo odraža protislovnost družbenih subjektov, zaradi česar ne more biti enoznačno in ne more nastopati kot nedvoumen korektiv formalnega družbenega nadzorstva.

Poleg stvarnih posledic kazenskega prava — kot formalnega družbenega nadzorstva — pa obstajajo še bolj posredne ali simbolične funkcije. Med njimi naloga navaja integrativne funkcije, ojačevanje solidarnosti, kanaliziranje sovražnosti, monopoliziranje razreševanja konfliktov s spremljajočim razkrajanjem neodvisne skupnosti. Vse te funkcije so vsaj deloma povezane — razen s tistim, kar kazensko pravo »dela« — tudi z načinom, kako ljudje pravo razumemo in ga sprejemamo, ne glede na ustreznost naših pojmovanj zunanji stvarnosti.

Zaradi ključnosti in pomembnosti odnosa med neformalnim in formalnim na področju družbenega nadzorstva, naloga kot posebno dejavnost analizira urejanje odnosov med obema oblikama (ali raje vplivanje na dojetanje teh odnosov). Posebno jo zanimajo načini, s katerimi se ureja, spodbuja, usmerja razumevanje teh odnosov, kar lahko vidimo — samo po sebi — kot posebno obliko družbenega nadzorstva. V tem kontekstu je omenjena ideologija neformalnosti, kot močna usmeritev v praksi družbenega

reagiranja na odklonskost, pa tudi terapij, vzgoje in podobnih področij (kjer so pomembne tudi psihološke intervencije). V tem trendu neformalnosti lahko najdemo spet dvoje: iskanje in izražanje človeku ustrežnejših in sprejemljivejših načinov nadzorstva, vzgoje, prevzgoje, itd., po drugi strani pa nevarnost novega, še obsežnejšega odtujevanja, in manj opazne, a razširjenejsše represivne kontrole.

Zaključek o bistveni povezanosti reprodukcije družbe in strukturiranja družbenega nadzorstva s strukturiranjem in delovanjem družbene moči, vodi k poglavjem o pojmovanjih moči. Za pojem moči je mogoče podobno kot za pojem družbenega nadzorstva ugotoviti, da se uporablja zelo ohlapno in nedoločeno, da ga mnogi pisci uporabljajo v smislu generičnega pojma, ter da obstajajo v pojmovanjih moči podobne delitve in razlike kot v pojmovanjih družbenega nadzorstva.

Izhodišče analize moči v nalogi je družbenost moči, ki pomeni, da je — za razliko od fizične moči — uporaba moči v družbenih odnosih nujno vezana na družbenega posameznika, na njegovo uporabo socializiranih vsebin, motivacij, normiranj, skratka na njegovo pristojno uporabo elementov, ki imajo smisel le v družbenem kontekstu. Družbenost moči nakazujejo tudi teorije moči, ki so v zgodovinskem razvojnem sosledju šle po poti pojmovanj: od individualnega, preko odnosnega in korporativnega k diskurzivnem pojmovanju; od grobe in prisilne moči k posredni, manipulativni, ekonomski, itd.; od moči kot pojava po sebi k presojanju legitimnosti moči; od slučajne, neorganizirane in nejavne k institucionalizirani, zaščiteni, centralizirani, formalni moči.

Naloga se ob opisovanju tega razvoja ustavlja ob pojmovanjih klasikov Hobbsa, Machiavellija in Russela, nato se posveti analizi pojma avtoritete, kot posebni obliki in vidiku družbenosti moči. Pri tem se naslanja na Webra, ter na Uletovo analizo dimenzije racionalnosti ali iracionalnosti avtoritete.

Naslednje poglavje obravnava eno-, dvo- in tridimenzionalne teorije moči, kakor so jih razvijali pretežno v ameriški politologiji. Te dimenzije se nanašajo pravzaprav na vidike ali oblike uresničevanja moči. Prvi vidik je vidik neposrednega vplivanja pri odločanju; drug je način, da se prepreči odločanje; tretji način pa je, da se oblikujejo taka dojemanja ljudi, ki odločajo, kakor ustrezajo subjektom moči. Ti vi-

diki poudarjajo predvsem značilnost različnih oblik in posrednosti moči.

V največji meri pa družbenost in posrednost moči odražajo diskurzivne teorije moči. Naloga po obrazložitvi pojma diskurza povzema Althusserjevo teorijo ideologije, Foucaultovo teorijo moči, in nato Therbornovo sintezo obeh. Diskurzivna pojmovanja moči poudarjajo samonanašalnosti kot bistven vidik družbene posredovanosti moči; gre za to, da se subjekt (posameznik) »prepozna« v določeni vlogi, oziroma da sprejme določen pogled na svet in sebe v njem. Potrebni pogoj dejavnosti posameznika (ki se mora dejavno prepoznati, identificirati) pa je značilnost, ki tudi v ideološkem procesu (kot obliki moči in socialne kontrole) vzpostavlja protislovnost: hkrati ko ideologija posameznika omejuje, ga tudi usposablja za refleksijo te omejenosti.

Tako obravnava družbenega nadzorstva kot obravnava moči, se v nalogi iztečeta v prepričanje, da je bolj smotrno (s stališča empiričnega raziskovanja) sprejeti konfliktna pojmovanja, ki denimo pri družbenem nadzorstvu poudarjajo njegovo namenskost oziroma boljše, neslučajnost, in ki pri pojavu moči poleg »moči za« obvezno sprejemajo tudi pojmovanje »moči nad«. Čeprav je mogoče sprejeti pogled na družbo kot konfliktno celoto, kot le enega prisotnih vidikov, ki ne izčrpa vse stvarnosti, pa je ta vidik morda pri vprašanjih družbenega nadzorstva in represije najbolj pomemben. Zato je pojmovanjem konfliktnosti posvečeno posebno poglavje.

Naloga povzema izhodišča konfliktne sociologije, ki je močno vplivala na kriminologijo, pojmovanja družbenega nadzorstva in odklonskosti. Najmočnejše črpa iz del klasikov Coserja in Dahrendorfa. Tako kot pri prejšnjih dveh pojmi, naloga tudi pri tem poudarja, da ni pomembno samo to, kako se družbeno nadzorstvo ali moč neposredno uresničujeta, temveč da tudi sam način razumevanja in osmišljanja teh pojmov pomeni obliko družbenega nadzorstva ali obliko uresničevanja moči. V zvezi s konfliktom pa je analogno dogajanje tisto, po katerem se razvijajo različna razumevanja konfliktov. S primerom delitve konfliktov na racionalne in iracionalne naloge pokaže, kako ima spodbujanje in razvijanje te delitve za posledico prav določen pogled na družbo, prav določeno legitimiranje interesov le določenih strani v konfliktu, in tako pomeni obliko družbenega nadzorstva.

Psihološki pristopi k družbenemu nadzorstvu, moči in konfliktnosti

Osrednji del naloge obsega analizo psiholoških pristopov k družbenemu nadzorstvu. Kljub temu, da se vsi trije — v naslovu omenjeni — povezani pojmi uporabljajo izredno raznoliko, in hkrati po mnenju mnogih piscev pomenijo osrednje pojme analize družbe, pa se v psihologiji ti pojmi uporabljajo redko in praviloma ne v osrednjih smislih, pravzaprav le na posebnih področjih kot pojasnitev parcialnih vidikov in dogajanj. Po mnenju nekaterih avtorjev naj bi te teme in pojmi imeli v psihologiji celo položaj tabu teme, kar naj bi veljalo predvsem za moč, in z njo povezane pojave nasilja, prisile. Naloga izhaja iz teze, da ima velik del psihologije »slepo pego« za omenjene pojave, in še druge, kot so družbene norme in družbena struktura. Z družbeno strukturo so iz analize izključeni tudi pojmi in posledice moči in družbenega nadzorstva. Za (eksperimentalno) psihološko raziskovanje je tipična situacija male skupine in zelo reduciranega okolja, kar vzpostavlja nekakšno individualistično in izolacionistično pristranost psihologije. Ob možni obrazložitvi, da so take slepe pege psihologije razumljive, ker se psihologija pač ne ukvarja z analizo družbe, pa ostaja dejstvo, da pogosto družbo vendarle razlagamo na psihologizirajoč način, oziroma še bolj splošno, da mora tudi analiza posameznika upoštevati tiste njegove značilnosti, ki ga omogočajo in pogojujejo kot družbeno bitje.

Zato je mogoče sprejeti tezo, da so omenjene nezadostnosti in slepe pege psihologije večinoma povezane s pomanjkljivostmi (ali sploh odsotnostjo) pojmovanja družbenosti človeka v prevladujoči (socialni) psihologiji. Ta kritika pomeni tudi osrednjo temo polpretekle polemike o krizi (predvsem socialne) psihologije, zaradi česar naloga postavlja tezo, da bodo izhodi iz omenjene polemike pomembni in povezani tudi z vprašanjem psihološke konceptualizacije družbenega nadzorstva.

Temeljno vprašanje socialne kontrole kot mnogoličnega, mnogonivojskega in kot pravijo, proteanskega procesa, je pač vprašanje odnosa in umeščenosti posameznika v družbenem svetu. To je tudi osrednja točka kritike psihologije, ki se osredotoča na kritiko izolacionističnega pojmovanja posameznika (individualizem), ideoloških funkcij psihologije in njene socialne nere-

levantnosti. Namesto take psihologije, ki — med drugim tudi — ni sposobna konceptualizacije zavestnega spreminjanja družbe in sebe, predlagajo psihologijo, ki bo konceptualizirala človeka na socialni ravni, to je, ki bo razlagala, zakaj je človekovo vedenje, kakršno je, z značilnostmi človeka kot družbenega bitja, oziroma ki bo upoštevala, da same psihološke konceptualizacije povratno vplivajo na človekovo samorazumevanje, vedenje in oblikovanje družbe.

Ob tezi, da so razmišljanja o možnih prispevkih psihologije kriminologiji tesno povezana z razmišljanji o krizi psihologije, naloga o nadaljevanju povzema pomembnejše prispevke v polemiki o krizi psihologije. Pri tem izhaja iz del Moscovicia, Tajfela, Shotterja, Uletove, Gergena¹ in drugih. Po opisu družbenega ozadja povzema različne kritike ter odgovore nanje. Sprejemajoč mnenje, da ni v krizi le znanost ali kaka posebna znanost, temveč da specifična kriza psihologije pomeni, da je v krizi predvsem »človekova podoba o sebi«, naloga dopušča dve vrsti kritik: »tehnično« kritiko veljavnosti in posplošljivosti psiholoških spoznanj, ter širšo, vrednostno-politično in predvsem moralno kritiko vloge in možnosti obstoječe psihologije. Seveda pa sta obe kritiki povezani, ker metodološka in teoretska nezadostnost psihologije omogočata in pogojujeta njeno nerelevantnost, po drugi strani pa odločitev za nerelevantnost omogoča razvijanje ustrezno parcializiranih teorij in metodologij.

Ideološka vloga psihologije (ki ne razvija emancipatoričnih potencialov in želi predvsem ohranjati obstoječe) se po mnenju njenih kritikov uresničuje posebno preko specifičnih modelov človeka v teoriji. S teoretičnimi modeli so povezani tudi metodološki, saj je na primer naravoslovna metodologija odlično prilagojena pojmovanju človeka kot determiniranega objekta. Naloga poudarja kritike, ki očitajo psihologiji, da ni uspela človeka konceptualizirati kot socialno bitje, to je razviti modelov, ki bi pojasnjevali, kako in zakaj človek deluje kot družbeno bitje. Pri tem naj bi bilo najvažnejše pojasniti, kako ljudje osmišljajo svoje interakcije in svoje delovanje, ter po drugi strani, razvijati teorije, ki bi lahko legitimizirale tudi človekovo in družbeno spreminjanje, kar je njuna najosnovnejša značilnost. En možen način take konceptualizacije naj bi poudarjal obstoj

¹ Na primer Gergen 1985, Moscovici 1972, Shotter 1975, Tajfel 1972, Ule 1986.

in pomembnosti socialnih pravil za vedenje ljudi, s čimer naj bi tudi impliciral in dopuščal razmišljanje o spreminjanju teh pravil.

V zadnjem delu naloge so analizirane različne, izbrane psihološke teorije in usmeritve glede na njihov prispevek h konceptualizacijam družbenega nadzorstva. Pri izboru ni bilo odločilno, ali se morda določena teorija izrecno sklicuje na pojem družbenega nadzorstva (ker to počne le redkokatera), niti ne na to, ali ima teorija morda namen zajeti čim večji ali popoln obseg pojavov, ki jih zaobsegamo s pojmom družbeno nadzorstvo. Izbrane so bile take teorije, ki se lotevajo pojasnjevanja pojavov, za katere je mogoče domnevati, da so v bolj ali manj tesni zvezi z družbenim nadzorstvom, čeprav jih tako ne poimenujejo.

A tudi pri teh izbranih teorijah ni bil namen njihove obravnave, zgolj ugotoviti ali ustrezno konceptualizirajo pojave, ki se jih lotevajo, to je, ugotoviti ali so veljavne, ali jih empirija potrjuje. Ta njihov vidik je bil v nalogi manj pomemben, ker je bila — v skladu z zastavljenim namenom naloge — pozornost namenjena bolj temu, kako že konceptualizacija sama po sebi prispeva k določenemu pojmovanju družbenega nadzorstva, oziroma konkretnije rečeno, kako bi model človeka, ki ga določena teorija nakazuje, lahko na meta-teoretski ravni prispeval k utemeljitvi prav določenega družbenega nadzorstva (utemeljenosti in sprejemljivosti njegovih subjektov, objektov, pravil delovanja, itd.).

V nalogi je kot način sistematiziranja modelov izbrana Doisejeva shema »ravni pojasnitev v (socialni) psihologiji«. ² Doise je z razločevanjem ravni pojasnitev želel doseči, da bi v teorijah in raziskavah poskusili izraziti in upoštevati tisto, kar se po navadi nevtralizira, kontrolira ali ignorira: socialni kontekst, načine njegove prisotnosti in delovanja v posamezniku. Štiri Doisejeve ravni pojasnitve se nanašajo na intrapsihično, medosebno-situacijsko, pozicionalno in ideološko raven pojasnitve. Po tej delitvi so tudi v tej nalogi analizirane posamezne teorije in modeli. ³

² Doise 1986.

³ V nalogi so analizirane predvsem teorije in dela piscev, ki se uvrščajo v krog »Evropske socialne psihologije« (ki jih lahko prepoznamo po objavljanju člankov v *European Journal of Social Psychology* in knjig v zbirki *European Monographs in Social Psychology*), ter »klasična« dela »amerikanizirane« socialne psihologije, v reakciji na katero ti pisci utemeljujejo potrebo po drugačni, »evropski« socialni psihologiji.

V poglavju o prvi ravni so najprej razčlenjeni možni pomeni in razumevanja intra-psihičnega, individualno psihološkega, oziroma možni načini razumevanja moči (in socialne kontrole) kot individualnih pojavov. Tako naloga pregleda pojmovanje moči kot biološke značilnosti, kot osebne strukture, kot posesti, obsežneje pa analizira moč kot motivacijski koncept in pristope k moči in socialni kontroli v okviru kognitivne psihologije. ⁴ Kognitivna psihologija se s temi pojmi ne ukvarja neposredno, pač pa — na primer atribucijska teorija — z raziskovanjem načina doživljanja odnosov moči, odgovornosti, pripisovanja vzročnosti, ki so vsi nedvomno relevantni in pomembni pri uresničevanju družbenega nadzorstva.

Kritika takih pojasnitev in modelov prihaja z več strani. Predvsem so te teorije le malo posplošljive (to velja seveda tudi za velik del drugih teorij), kar je povezano s tem, da so stvarne situacije pripisovanja odgovornosti, ocenjevanja moči, itd., močno institucionalno nasičene, večina teorij in raziskav pa operira z zamišljenimi izoliranimi posamezniki v svetu brez formalnih struktur. Po drugi strani pa opozarjajo na močne dejavnike ideološko determiniranih ter pragmatično motiviranih razumevanj ljudi, ki jih te teorije večinoma ne morejo pojasniti, ker teh dejavnikov ne vključujejo v teorijo. Vseeno pa so kognitivne strukture, ki se ne morejo izogniti »socialnim kontaminacijam«, prav primerno orodje za konceptualiziranje družbenosti posameznika, saj prav omenjene socialne kontaminiranosti pričajo o vplivu in prisotnosti družbenega v njem.

V okviru druge, medosebne ali situacijske ravni, naloga analizira tri sklope teorij: teorije socialne menjave (po avtorjih Thibaut, Kelley, Homans, Blau) in njej pripadajoč metodološki pripomoček teorije iger; različne razdelave teorije pravičnosti (equity) in teorijo aktivnih manjšin. ⁵ S prvim sklopom teorij gredo skupaj poznane kritike ekonomsko racionalističnega in liberalno relativnostnega modela človeka, ki v značilni paradigmi raziskovanja konflikta privede do bolj ali manj izrečenega zaključka, da je moč najbolj naraven in legitimen način razreševanja konfliktov, oziroma da so veljavna

⁴ Na primer Darley in Goethals 1980, Kelley 1970, Landman in Manis 1983.

⁵ Na primer Homans 1975, Moscovici 1976, Tedeschi in drugi 1973, Walster in Walster 1975.

pravila nespremenljiva. Kritike in ačie »equity« teorije pa ugotavljajo, da je v izoliranih mikro laboratorijskih situacijah res to ali ono pravilo pravične distribucije pomembno, vendar da se v stvarnih odnosih pravzaprav ta ali ona pravila pravične delitve pojavljajo v funkciji diferenciranih struktur moči in ideologij, ne pa da jih kot najsplošnejše pravilo nadgrajujejo.

V okviru tretje ravni naloga obravnava Tajflov teorijo medskupinskih odnosov ter Turnerjevo teorijo socialne identifikacije in identitete.⁶ To, kar ti dve teoriji uvršča na Doisejevo tretjo, pozicionalno raven, je, da upoštevata kot bistven dejavnik posameznikov položaj v stvarnem življenju in družbeni strukturi. Identiteta vključuje dvoje: posameznikovo doživljanje, in njegovo sprejemanje in definiranje s strani številnih družbenih skupin. Z navezavo na Festingerjeve ideje Tajfel pojasnjuje pojav in dinamiko medskupinskih odnosov in »posrkanje« posameznika vanjo. Kritike teh teorij se osredotočajo na njihovo zaprtost in — spet — determiniranost. Poleg tega te teorije kažejo tudi določen konservativni ton, saj napovedujejo predvsem oblikovanje pristranosti v korist bolj močnih, ter izhajajo iz človekove težnje po vstopitvi v skupine, medtem ko stvarnost pozna tudi obratne pojave. Po mnenju nekaterih naj bi te obratne pojave razlagal pojav posebnih ideologij in družbeno priznanih vrednot.

Le-te in mehanizem njihovega delovanja obravnava naloga v zadnjem podpoglavju, in sicer s prikazovanjem Moscovicijeve teorije socialnih reprezentacij, Gergenovim konstrukcionizmom in teorijo diskurza v psihologiji.⁷ Za razliko od teorij na predhodnih ravneh pojasnitev, ki so praviloma izhajale iz take ali drugačne predstave pred-socialnega posameznika, ki so mu potem pritaknile še kake lastnosti, ki so ga »naredile« socialnega, te tri teorije sploh ne priznavajo posameznika mimo in pred socialnim. Individuum kot pojem je za njih tvorjen šele skozi različne socialne vsebine in procese, od katerih ni ločljiv (kot denimo golo ne-socialno bitje). Družbeno nadzorstvo se tu uresničuje kot vsebina socialnih reprezentacij, struktura konstruktov ali diskurzivna pojasnitev ustreznosti določenih odnosov.

⁶ Na primer Tajfel 1988, Turner 1984.

⁷ Na primer Gergen 1985, Haree 1984, Moscovici 1984, Moscovici in Hewstone 1983, Potter in Wetherell 1987.

Zaključek

V nalogi smo najprej pregledali različna pojmovanja družbenega nadzorstva kontrole, moči in konfliktnosti, nato pa predstavili izbrane psihološke teorije in pristope, za katere smo domnevali, da se ukvarjajo s pojavi, ki jih zajema pojem družbenega nadzorstva, ali pa ki so z njim v zvezi. Obe področji pojmovanj smo povezovali tudi s temami, ki jih nakazuje polemika o krizi (socialne) psihologije.

V dejstvu, da se morda največji del učinkov družbenega nadzorstva kaže kot (navidez) prostovoljno podrejanje ljudi (normam, zapovedim, običajem, pravilom, itd.), ki je omogočeno s tem, da ljudje sprejemajo izvore družbenega nadzorstva kot legitimne (ali najmanj nespremenljive), ter da hkrati vse teoretične obravnave socialne kontrole vsaj implicitno razrešujejo tudi vprašanje njene legitimnosti, lahko vidimo skorajda neizbežno refleksivnost in diskurzivnost njenih pojmovanj. Obravnave družbenega nadzorstva namreč praviloma predstavljajo način, na kateri določenim njegovim izvorom in subjektom priznavajo (ali pa ne) legitimnost uporabe moči. Z drugimi besedami, obravnave družbenega nadzorstva ustvarjajo določene podobe ali modele posameznikov, družbe in odnosov med njimi, pri čemer je lahko odločanje za tak ali drugačen model manj pogojeno z empiričnim testom stvarnosti, bolj pa z določenimi a priori odločitvami in predpostavkami o tem, kakšno naj bo družbeno nadzorstvo (da bo sprejemljivo za obča pojmovanja ustreznosti).

Analiza obravnav družbenega nadzorstva se zato ne more izogniti obravnavam ponujenih modelov človeka in njegovega odnosa z družbo. To je bil tudi namen te naloge, ki je iskala vzporednice med pojmovanji družbenega nadzorstva na eni strani, ter psihološkimi pristopi k vprašanju socialne kontrole, moči in konfliktnosti, oziroma konstruiranja modelov človeka na drugi strani. S tem, ko se usmerjamo na modele, oziroma načine njihovega konstruiranja, seveda zanjemo le en del stvarnosti. S tega vidika gledano, je manj pomembno, kako — na primer — k družbenemu nadzorstvu prispeva socializacija kot predvidoma pozitivni (deterministični) proces — denimo — strukturiranja osebnosti, njenih instanc, potez, vrednot kot osebnostnih značilnosti, itd., bolj pa, kako določeno govorjenje o socializaciji, njeno razumevanje, njen diskurz in reprezentacije oblikujejo, omogočajo

in podpirajo družbeno nadzorstvo. Manj kot to, kako taka ali drugačna uporaba moči (na primer v vzgoji ali prevzgoji) povzroča določene (vedenjske) učinke (na primer konformnost), nas s tega vidika zanima, na kakšen način se uporaba te moči utemeljuje in opravičuje, posebej na področju konceptualiziranja modelov človeka in družbenega nadzorstva. Z ozirom na predmet naloge — odklonskost, ter na pogosto omenjano razmerje med formalnim in neformalnim v obravnavanju odklonskosti — pa nas manj zanima, katero od teh dveh področij je uspešnejše (na primer v obvladovanju odklonskosti), bolj pa, kakšne posledice ima lahko določen način govorjenja o teh dveh sferah, oziroma določena politika urejanja in predstavljanja odnosov med njima.

Naloga je poskušala analizirati predvsem te vidike družbenega nadzorstva, s predpostavko, da se v okviru problema vključevanja psihologije v kriminologijo ti vidiki kažejo kot modeliranje človeka in njegove narave. Domnevali smo, da razumevanje takih prispevkov psihologije kriminologiji lahko razvijamo predvsem ob razvijanju podobe o človeku, kot družbeno posredovanem bitju. Za razumevanje družbenega nadzorstva, moči in konflikta, kot smo ga razvijali v tej nalogi, so torej ustrezne tiste psihološke teorije, ki samo dejstvo človekove posredovanosti priznavajo in iz njega izhajajo, in ne le nereflktirano človeka vzpostavljajo (in s tem »posredujejo«) kot dejstvo z določenimi pozitivnimi značilnostmi, recimo zgolj »medosebnega« bitja, konflikta kot zgolj igre, itd. Z drugimi besedami, potrebne so teorije, ki bodo omogočale problematiziranje določenih posredovanosti, vsebovanih v posameznih teorijah, s tem človekovo samo-problematiziranje (in problematiziranje socialne kontrole).

Vse obravnavane teorije analiziramo predvsem s tega vidika, v koliki meri v svojih impliciranih modelih človeka, pa tudi v čisto operacionalnih konceptualizacijah in značilnih eksperimentalnih načrtih, predstavljajo človeka kot kolektivno družbeno bitje, oziroma konceptualizirajo in dovoljujejo posredovalski vpliv medijev izmenjave socialnih pomenov, ki šele oblikujejo človekovo družbeno vsebino. Gledano s tega stališča, je možno vse teorije na nižjih ravneh kritizirati s stališča teoretskih postavk z višjih ravni, ki že po definiciji lažje združujejo spoznanja nižjih ravni.

Na ta način se seveda kot najbolj celovite in ustrezne teorije za pojasnjevanje psiholoških vidikov socialne kontrole pokažejo teorije iz četrte ravni, kot sta na primer teorija socialnih reprezentacij ali uporaba diskurzivne analize v psihologiji. Vendar pa se obe ti teoriji oddaljujeta od — recimo temu — naravoslovnega modela psihološke znanosti, ki mora izhajati iz teoretskega predpostavljjanja obstoja nekih dejstev in njihovega preverjanja, in se reducirata na poudarjanje zelo splošnih mehanizmov ali značilnosti človeka kot družbenega bitja, za katerega naj bi bila značilna po eni strani velika relativnost (tudi prej omenjenih dejstev), po drugi strani pa možnost zavestnega preseganja teh dejstev.

Taki teoretski pristopi so po mnenju kritikov le malo primerni za empirično eksperimentalno raziskovanje, vendar njihovi zagovorniki z njimi zlahka dokazujejo nezadostnosti obstoječega empiričnega psihološkega raziskovanja vsakega malo bolj kompleksnega in socialno pomembnega problema. Zdi pa se, da je tudi problem konceptualizacije in raziskovanja družbenega nadzorstva tak problem, ki ga lahko z uporabo teorij iz nižjih ravni bistveno zbanaliziramo in kratko malo zgrešimo.

Literatura

1. Darley J. M. in Goethals L. S.: People's analyses of the causes of ability linked performance. V: Berkowitz L.: *Advances in experimental social psychology*: Vol. 13. London, Academic Press 1980.
2. Doise W.: *Levels of explanation in social psychology*. Cambridge, Cambridge University Press 1986.
3. Gergen K. J.: Social constructionist inquiry: Context and implications: V: Gergen K. J. in Davis K. E.: *The social construction of the person*. Berlin, Springer-Verlag 1985.
4. Haree R.: Social rules and social rituals. V: Tajfel H.: *The social dimension. European developments in social psychology*. Vol. 1. Cambridge, Cambridge University Press 1984.
5. Homans G. C.: *The human group*. London, Routledge 1975.
6. Kelley R.: Attribution theory. V: *Nebraska symposium on motivation*. Lincoln, University of Nebraska Press 1970.
7. Ländman J. in Manis M.: Social cognition: Some historical and theoretical perspectives. V: Ber-

- kovitz, L.: **Advances in experimental social psychology**. Vol. 16. London, Academic Press 1988.
8. Moscovici S.: **Social influence and social change**. London, Academic Press 1976.
  9. Moscovici S. in Hewstone M.: Social representations and social explanations: from the »naive« to the »amateur« scientist. Hewstone M.: **Attribution theory. Social and functional extensions**. Oxbord, Basil Blackwell 1983.
  10. Moscovici S.: Society and theory in social psychology. V: Israel J. in Tajfel H.: **The context of social psychology. A critical assessment**. London, Academic Press 1972.
  11. Moscovici S.: The phenomenon of social representations. V: Farr R. M. in Moscovici S.: **Social representations**. Cambridge, Cambridge University Press 1984.
  12. Potter J. in Wetherell M.: **Discourse and social psychology**. London, Sage 1987.
  13. Shotter J.: **Predstave o človeku u psihologiji**. Beograd, Nolit 1975.
  14. Tajfel H.: Experiments in a vacuum. V: Israel J. in Tajfel H.: **The context of social psychology. A critical assessment**. London, Academic Press 1972.
  15. Tajfel H.: Interindividual behaviour and intergroup behaviour. V: Tajfel H.: **Differentiation between groups. Studies in the social psychology of intergroup differences**. London, Academic Press 1978.
  16. Tedeschi J. T. in drugi: **Conflict, power and games**. Chicago, Aldine 1973.
  17. Thibaut J. W. in Kelley H. H.: **The social psychology of groups**. London, John Wiley 1959.
  18. Turner J. C.: Social identification and psychological group formation. V: Tajfel H.: **The social dimension. European developments in social psychology. Vol. 2**. Cambridge, Cambridge University Press 1984.
  19. Ule M.: **Od krize psihologije h kritični psihologiji**. Ljubljana, Delavska enotnost 1986.
  20. Walster E. in Walster G. W.: Equity and social justice. **Journal of Social Issues** 31/1975, s. 21—42.

UDC 159.9:343.9

Social Control and Human Models in Psychology

Dekleva dr. Bojan, Senior Research Fellow, Institute of Criminology, Ljubljana, Yugoslavia

In his paper the author explores the possible contributions of psychology to criminology, but in a way which does not consider psychology as its »service science«. In the interdisciplinary integration of psychology in the framework of criminology, there is always the question of relationship between empirical nature of this science and its concealed normative contents. By using the example

of various conceptions of social control, the paper analyzes such normative contents which exist in psychology as models of human beings. Various psychological theories are in this respect analyzed and classified in four groups: intrapersonal, interpersonal, positional and ideological. This paper is a summary of the author's doctoral thesis.